

УДК 343.85

*Копотун Ігор Миколайович,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
начальник Інституту кримінально-виконавчої служби, м. Київ*

НАУКОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ФАКТОРІВ, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ ВИНИКНЕННЯ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ УСТАНОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ПОДІЙ КРИМІНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Стаття присвячена дослідженню наукових засад визначення факторів, що обумовлюють виникнення у кримінально-виконавчих установах надзвичайних подій кримінального характеру. Проаналізовано погляди вітчизняних і зарубіжних учених на поняття причин, умов, детермінантів та факторів злочинності.

Ключові слова: причини, умови, детермінанти, фактори, кримінально-виконавчі установи, надзвичайні події кримінального характеру.

Постановка проблеми. Варто зазначити, що надзвичайні події кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах (втечі, захоплення заручників, масові заворушення, умисні вбивства) завжди були актуальною проблемою. Навіть сучасні системи ізоляції, охорони та нагляду за засудженими не можуть забезпечити виняткову безпеку у кримінально-виконавчих установах. Це, на нашу думку, пояснюється існуванням специфічних факторів, які пов'язані з діяльністю кримінально-виконавчих установ.

Справа в тому, що вивчення злочинної поведінки та її джерел здійснюється на трьох рівнях – загальному, особливому і одиничному. При вивченні походження злочинного на загальному (на рівні злочинності взагалі) і особливому рівнях (на рівні окремих видів, груп злочинів) у спеціальній літературі виділяють криміногенні фактори (детермінанти, обставини), а на рівні одиничного (на рівні конкретних злочинних діянь окремих людей) – причинно-наслідкові комплекси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у наукове дослідження кримінально-правових, кримінологічних та кримінально-виконавчих засад надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах зробили Г. А. Аванесов, Ю. М. Антонян, Ю. В. Баулін, О. М. Бандурка, В. Т. Білоус, І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, В. Б. Василець, В. В. Голіна, О. М. Джу́жа, В. М. Дрьомін, А. Ф. Зелінський, О. Г. Кальман, В. Є. Ква́шис, А. В. Кирилюк, О. Г. Колб, Л. Г. Крахмальник, О. М. Литвинов, О. М. Литвак, С. Ю. Лукашевич, М. І. Мельник, П. П. Михайленко, С. С. Мірошніченко, В. О. Навроцький, Д. Й. Никифорчук, В. І. Осадчий, В. К. Сауляк, О. В. Старков, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, П. Л. Фріс, Ю. С. Шемшученко, В. І. Ша́кун та ін.

Аналіз наукових розробок із проблем запобігання надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах, а також кримінальних справ, матеріалів службових розслідувань, матеріалів коле́гії Державної пенітенціарної

служби (ДПтС) України дав нам можливість дійти висновку, що існують різні підходи до визначення причин і умов (криміногенних факторів), що спричиняють надзвичайні події кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження наукових засад визначення факторів, що обумовлюють виникнення у кримінально-виконавчих установах надзвичайних подій кримінального характеру

Виклад основного матеріалу дослідження. Приступаючи до аналізу зазначених підходів, слід зазначити, що Г. Г. Зуйков у сукупності причин і умов, що сприяють вчиненню злочину, виділяє: а) безпосередню причину вчинення злочину; б) умови, що сприяли дії безпосередньої причини в конкретному злочинному посяганні; в) обставини, що сформували безпосередню причину і що є, таким чином, причинами безпосередньої причини [5, с. 3–18].

Однією з ключових проблем кримінології, що має важливе теоретичне і практичне значення, було і залишається вивчення причин злочинності як у цілому, так і окремих її видів. Без такого вчення було б безглуздим дослідження не тільки даного явища, але і особи злочинця, проблем запобігання злочинності. Особливо актуальним воно стає за умов сьогодення, коли спостерігається крайнє загострення соціально-економічної, політичної обстановки в країні, має місце повсюдна криза моральності і злочинність досягає своєї «критичної маси». Адже злочинність – це наслідок відповідних причин і умов. І боротися треба не стільки з цим наслідком – злочинністю, але і з причинами, що породжують дане явище, умовами, що сприяють його прояву.

Як свідчить історія розвитку науки взагалі, пошуки причин і умов появи і поширення тих чи інших явищ завжди починалися з феноменології, тобто зі з'ясування усіх факторів, пов'язаних з існуванням конкретного феномена [7, с. 43]. Розглядаючи детермінацію надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах, необхідно перш за все зупинитися на загальнофілософській теорії причинності.

У природі існує об'єктивний зв'язок між двома явищами, одне з яких (причина) при наявності необхідних умов породжує інше – наслідок. Такий зв'язок визначається як причинний зв'язок (або причинність). Причинний зв'язок має предметний зміст, що визначається системою зв'язків і відносин, які і характеризують специфічну форму його прояву. Кожній сфері відносин відповідають свої особливі закономірні зв'язки, специфічні форми детермінації. Тому причина і наслідок мають значення тільки у визначеній системі відносин стосовно конкретного факту, події, тобто у сукупності цілого ряду обставин, які є необхідними умовами розвитку, події і настання наслідку.

Причинність у нашому розумінні – це зв'язок генетичний, тобто такий процес, що продукує нову річ чи явище. Слово «генетика» походить з латині й означає рід, походження, джерело та ін. Слово «причина» одного кореня з дієсловами «чинити», «учиняти», тобто зробити, створити, здійснювати [11, с. 262].

В умовах соціально-економічної дестабілізації суспільства виникає явище аномії – масова злочинна поведінка стає патологічним атрибутом соціуму. Теорія причинності у кримінології має методологічне значення і значною мірою визначає сенс і зміст правової природи злочинності, соціальної сутності особи злочинця, сприяє розробленню заходів запобігання вчиненню злочинів і вирішенню інших кримінологічних проблем. Причини та умови злочинності, як відомо, являють собою систему соціально-негативних явищ і процесів, що детермінують злочинність як свій наслідок. Причини злочинності визначаються реальними умовами життя людей, в основі яких – суперечності суспільства. Суперечності між особистістю і суспільством, реалізовані в злочині, мають соціальну,

психологічну або змішану природу. Причини злочинності конкретизуються через різні фактори, які негативно характеризують економічну, соціальну, духовну і політичну сфери життєдіяльності суспільства. Такими факторами є різні недоліки в цих сферах, які знову ж таки негативно впливають на поведінку людей. Таким чином, причинний зв'язок – це така залежність, при якій одне явище, що називається причиною, породжує, тобто призводить до іншого, – наслідку.

Закон причинності виявляється в тому, що між подіями, які виникають у світі, існує такого роду зв'язок, при якому виникає ситуація: якщо подія «А» спричинила «В», то кругом і завжди, де тільки спостерігається «А», за нею неодмінно (динамічна закономірність) або з визначеною часткою ймовірності (статистична закономірність) слідує «В».

У причинному зв'язку слід виділити умову. Її (умови) роль зазвичай виконує те середовище, в якому діє причина, тобто це коло дії причини, коло породження наслідку. Умова впливає на причину як каталізатор, тобто або сприяє, полегшує дії причини, або перешкоджає їй; прискорює чи сповільнює її дію. Така в нашому розумінні функціональна роль умови.

Умови, що сприяють надзвичайним подіям кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах, у свою чергу можуть бути супутніми, необхідними і достатніми, а коли є достатні умови і є причина – наслідки наступають із необхідністю [9, с. 18; 5].

Тому доходимо висновку, що причина стає такою у взаємодії з умовами. Раніше існувало механістичне уявлення про діючу і недіючу причини. Але тільки діюча причина в концепції діалектичного детермінізму і є причиною, хоча Г. В. Ф. Гегель зазначав, що причина є причиною остільки, оскільки вона породжує певну дію і якщо «причина згасає в своїй дії, так само згасає і дія, бо вона є лише виявленням причини» [8, с. 216].

Під впливом однакових причин існує велика кількість різних умов, що породжує неоднакову поведінку різних людей. Це ускладнює передбачення подальшої поведінки засуджених, які схильні до вчинення різного роду надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах. У розрізі дослідження, це виявляється у тому, що існують різні форми злочинної діяльності, хоча причини можуть бути однаковими.

До характеристик причинності В. М. Кудрявцев відносить всезагальність, незворотність, просторову та часову безперервність. Причини та умови можна співвідносити таким чином: причина створює реальну можливість визначених наслідків, для настання яких необхідні ще певні умови. Самі по собі умови породжувати наслідки, призводити до них не можуть, але у відповідній ситуації сприяють реалізації дії причини. Водночас, подібне трактування може бути визнаним, але з деякими застереженнями [11, с. 277].

Щодо загальних причин надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах, то насамперед слід виходити з аналізу соціальних процесів, які відбуваються в суспільстві та державі взагалі й у діяльності органів і установ, що належать до сфери управління ДПтС України, зокрема. У період становлення незалежності України та за умов реформування кримінально-виконавчої служби на досить серйозному рівні виникли кризові явища в економічній, соціальній, політичній, психологічній, організаційній та інших сферах, що безпосередньо позначилося на масштабах злочинності, у тому числі пенітенціарної. Це, зокрема, підтверджується деякими прикладами негативних процесів у суспільстві, на яких акцентує увагу ряд

авторів у численних публікаціях на цю тематику. Так, криза в економічній сфері, як вважають науковці, обумовлена об'єктивними суперечностями, що виникли між економічними потребами людей і можливостями суспільства. Це за умов кризи виявилось в тому, що рівень життя громадян нижчий від необхідного мінімуму фізіологічного виживання, що відбулася поляризація населення за рівнем прибутків, що не вдається приборкати інфляцію, що зростає безробіття, а натомість забезпечується висока прибутковість від злочинної діяльності, що аж ніяк не йде у порівняння з прибутковістю від легальної діяльності. У психологічній сфері спостерігається серйозне розчарування значної частини населення у загальнолюдських ідеалах, що стосуються соціального співжиття. До цього додаються правовий нігілізм, втрата довіри до правоохоронних органів, етнічна, релігійна нетерпимість, пияцтво, наркотизація, токсикоманія тощо.

Ці загальні розмірковування слід проілюструвати окремими прикладами, які допомогли б дати загальну характеристику стану українського суспільства. Вони повною мірою співпадають із концепцією розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст. [4, с. 237]. У цьому контексті В. І. Шакун зазначає, що за даними соціологічних досліджень за рівнем життя більше, ніж кожна четверта людина в Україні (28 %), підпадає під категорію «бідність». Її ж глибина, тобто середня величина витрат у тих, хто належить до розряду бідняків, на 21 % нижча від вирахованої межі бідності. При цьому рівень бідності мало залежить від трудової діяльності. Майже 78 % бідних родин мали у своєму складі хоча б одного працюючого. Понад 70 % працюючих отримували заробітну плату, нижчу від прожиткового мінімуму, а кожен четвертий – нижчу від межі бідності [12, с. 340].

Причини злочинності коріняться в соціальному ладі суспільства й обумовлені матеріальними й ідеологічними умовами життя людей. Людина не з'являється на цей світ із вродженими біологічними, расовими чи іншими ознаками злочинця, а стає ним через збіг несприятливих обставин, що, однак, не знімає з неї відповідальності за антигромадську поведінку. Слід враховувати особливості психології конкретної особи, які формуються й змінюються під впливом умов життя та виховання. Зміни структури та характеру злочинності залежать від різних соціальних умов, явищ і процесів (наприклад, від міграції й вікового складу населення, рівня освіти, культури й виховання людей, від економічної характеристики конкретних територій, від сформованих національних традицій, моралі, звичок, звичаїв) [13, с. 294].

Причинами злочинності, як соціального феномена, а отже – і злочинів, віднесених нами до родового поняття «надзвичайні події кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах», є суперечності («напруга») між потребами людей і реальними можливостями (шансами) їхнього задоволення, що залежать, насамперед, від місця індивіда або групи в соціальній структурі суспільства (у нашому дослідженні – ще й місце особи у стратифікації засуджених. – І. К.). Причому, потреби людей поширені відносно рівномірно і мають тенденцію до зростання, а можливості їх задоволення – різні, нерівні. І хоча певний ступінь нерівності залежить від індивідуальних особливостей, проте головним джерелом неоднакових можливостей є соціально-економічна нерівність [2, с. 158].

Надзвичайні події кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах, як наслідок, не можна пояснити тільки орієнтуючись на обставини, що безпосередньо їм передують.

Тут завжди реалізується складний комплекс суб'єктивних «особистісних» і об'єктивних «ситуативних» взаємодіючих факторів, які мають різний характер і, як

правило, пов'язані з ним.

При вивченні питання про виявлення причин і умов надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах необхідно враховувати, що останнє складає основу перевірки заходів запобіжного впливу. Цілком справедливо у літературі підкреслюється, що причини злочинності виступають найвищим рівнем широкої системи джерел антисоціальної поведінки. Відповідно до цього, процес запобіжного впливу має спрямовуватися на джерела і причини злочинності, причини і умови конкретних злочинів та фактори, що сприяють формуванню особистості.

Слід зазначити, що виявлення та вплив на причини і умови надзвичайних подій кримінального характеру – це складна система організаційних дій різних підрозділів і служб кримінально-виконавчих установах.

На початковому етапі дослідження причин і умов надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах необхідно підкреслити, що істотне значення для з'ясування об'єктів запобіжного впливу має визначення і конкретизація самих понять причин злочинів і умов, що сприяють їх вчиненню. За наявності єдиної методологічної основи пояснення загальних причин злочинності, і, отже, успішного впливу на них необхідний більш предметний аналіз криминогенних факторів, які сприяють надзвичайним подіям кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах, у певних регіонах, при певних обставинах і т. ін. Саме такий підхід, відповідно до якого групується сукупність злочинів за об'єктом посягання, дозволяє досягти найбільшої «відчутності» досліджуваних явищ, цілеспрямовано впливати на конкретні злочини та їх суб'єктів, вживати заходів, що перешкоджають самодетермінації злочинності.

Разом із тим, при аналізі причин і умов злочинності в цілому та надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах зокрема, як об'єкта запобіжного впливу, ми з'ясували, що вони перебувають у тісному взаємозв'язку. Насправді, деколи вельми складно установити причинно-наслідковий механізм і відокремити причини від умов як самостійні елементи цього механізму. Більш детальну конкретизацію об'єктів запобіжного впливу можна провести шляхом аналізу умов, що сприяють учиненню конкретних видів злочинів і причин їх вчинення. Тут варто враховувати, що однорідність злочинів (усі досліджувані нами злочини вчинялися засудженими в межах кримінально-виконавчих установ. – І. К.) веде до схожості об'єктів запобіжного впливу. Більше того, при аналізі причин і умов, що сприяють вчиненню конкретних видів злочинів, які належать до родового поняття «надзвичайні події кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах», враховуються не тільки об'єктивні явища, але і суб'єктивна мотивація вчинення того або іншого злочину.

Висновки. Отже, умови вчинення конкретних видів злочинів носять об'єктивний характер. І хоча вони самі по собі не викликають злочинну діяльність, проте здійснюють певний вплив на кількісні і якісні показники злочинності. Причини ж вчинення конкретного злочину (у нашому випадку – різні злочинні прояви надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах) за своїм змістом носять суб'єктивний характер, виявляються через вольову поведінку людей. Це означає, що причини є внутрішньою силою, що виникає не тільки під впливом криминогенних факторів, але і з урахуванням індивідуальної свідомості людини, її моралі, ставлення до існуючого порядку, норм співжиття. Вважаємо, що не менше значення мають і особистісні риси засудженого, який вчиняє конкретний злочин: рівень інтелектуального розвитку, психологічна стійкість, емоційність і т. ін.

Необхідність розмежовувати причини надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах і умови, що сприяють цим злочинам, безперечно. Дослідження причин і умов надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах розкриває природу цих злочинів, пояснює їх походження, показує, від чого вони залежать, що сприяє їх розповсюдженню. Тільки на основі подібних знань можна забезпечити ефективну боротьбу з цим видом пенітенціарних злочинів, передбачати можливі зміни, визначати і здійснювати необхідні заходи запобігання надзвичайним подіям кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах.

Проте, як засвідчує практика (особливо матеріали кримінальних справ, службових розслідувань, матеріали колегії ДПтС України), у динамічній складній соціальній системі поділ на причини і умови не має чітких меж і носить умовний характер, оскільки причина породжує наслідок, при взаємодії з породженим нею наслідком трансформується, і у процесі трансформації стає або причиною, здатною породити інші наслідки, або умовою, що сприяє виникненню інших явищ. По відношенню до першого наслідку вона виступає одночасно і явищем-причиною, і як така, що зазнала в порядку взаємодії з ним зміни, явищем-наслідком.

Ми дотримуємося позиції кримінологів, які вважають, що різне розуміння детермінант злочинності веде до плутанини і виникнення у свідомості практичних працівників нігілізму до подібного роду суджень. Це викликає не завжди обґрунтовані судження, пов'язані з приниженням ролі науки кримінології і виконуваних нею відповідних функціональних суспільно важливих ролей [6, с. 54].

У зв'язку з викладеним вище, виявляється цілком обґрунтованим використання альтернативного терміну «фактор» [1, с. 109; 3, с. 24]. Саме тому у нашому дослідженні ми використовуємо поняття «фактори, що обумовлюють виникнення у кримінально-виконавчих установах надзвичайних подій кримінального характеру».

Список використаних джерел

1. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика / Г. А. Аванесов. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 526 с.
2. Гишинский Я. Й. Криминология. Теория. история. эмпирическая база, социальный контроль: курс лекций / Я. Й. Гишинский, – СПб-М.-Харьков-Минск: Питер. – 2002. – 172 с.
3. Горяинов К. К. Криминологическая обстановка: методологические аспекты / К. К. Горяинов. – М., 1991.
4. Даньшин І. М. Криминологія / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодед. – Харків: Право, 2003. – 352 с.
5. Зуйков Г. Г. К вопросу о понятии причин преступления и условий, способствующих его совершению / Г. Г. Зуйков // Вопр. Предупреждения преступности, 1965. – Вып. 2. – С. 3-18.
6. Кириллов С. И. Несовершеннолетние преступники: повторные грабежи и разбои. Учебное пособие / С. И. Кириллов. – Коломна: Коломенский государственный педагогический институт, 1998.
7. Костенко О. М. Проблема сучасної цивілізації (в українському контексті): монографія / О. М. Костенко. – Черкаси: СУЕМ, 2008. – 112 с.
8. Криминология. Словарь-справочник / сост. Х. Ю. Кернер; пер. с нем. В. Н. Кигас; отв. ред. пер. А. И. Долгова. – [4-е полн. перераб. изд. справочника Эгона Рессмана по

- криминологии для практикующих криминалистов]. – М.: Норма, 1998. – 391 с.
9. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества / В. Н. Кудрявцев. – М.: Гардарики, 2002. – 238 с.
  10. Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений / В. Н. Кудрявцев. – М., 1976. – 287 с.
  11. Старков О. В. Криминопенология / О. В. Старков. – М.: Экзамен, 2004. – 262 с.
  12. Шакур В. І. Суспільство і злочинність / В. І. Шакур. – К.: Атіка, 2003. – 784 с.
  13. Юридический энциклопедический словарь / [ред.-упоряд. А. Я. Сухарев]. – М.: Норма, 1984. – 294 с.

Копотун І. Н. Научные основы определения факторов, которые обуславливают возникновение в уголовно-исполнительных учреждениях чрезвычайных происшествий уголовного характера

Статья посвящена исследованию научных основ определения факторов, которые обуславливают возникновение в уголовно-исполнительных учреждениях чрезвычайных происшествий уголовного характера. Проанализированы взгляды отечественных и зарубежных ученых на понятия причин, условий, детерминантов и факторов преступности.

Ключевые слова: *причины, условия, детерминанты, факторы, уголовно-исполнительные учреждения, чрезвычайные происшествия криминального характера.*

Kopotun I. N. Scientific fundamentals of factors that contribute to the rise of emergencies of a criminal nature in penitentiary institutions

The article is dedicated to analysis of the scientific fundamentals of factors that contribute to the rise of emergencies of a criminal nature in penitentiary institutions. The thoughts of domestic and foreign scholars on the concept of causes, conditions, determinants and factors of crime are researched.

Key words: *causes, conditions, determinants, factors, penitentiary institutions, emergencies of a criminal nature.*

